

«ДОФЕНОМЕНОЛОГІЧНА» КОНЦЕПЦІЯ БРЕНТАНО ЯК ТЛО ДЛЯ РОЗВИТКУ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ТА АКСІОЛОГІЇ ХІХ- ХХ СТОЛІТТЯ

У представленому дослідженні автор аналізує царину емпіричної психології Франца Brentano, зокрема процес конституювання безпосередньої даності – внутрішнє існування предмету. Такий підхід стає новим акцентуванням «емпіричності» та спробою відновлення зв'язку філософії та психології через поняття «інтенціональність», яке є теоретико-пізнавальним принципом. На межі ХІХ-ХХ століття це дає поштовх для розвитку трансцендентальної феноменології Гуссерля, герменевтичної феноменології М. Гайдеггера. Обґрунтування Brentano філософії як науки про цінності, стає висхідним для наступного розвитку філософії цінності Г. Рікєрта та Віндельбанда.

В представленном исследовании автор анализирует эмпирическую психологию Ф. Brentano, в частности, процесс конституирования непосредственных данностей – внутреннее существование предмета. Такой подход стал новым акцентированием «эмпиричности» и попыткой возобновления связи между философией и психологией посредством понятия «интенциональность», которое является теоретико-познавательным принципом. На рубеже ХІХ-ХХ ст. это дало толчок к развитию трансцендентальной феноменологии Гуссерля, герменевтической феноменологии М. Хайдеггера. Обоснование Ф. Brentano философии как науки о ценностях, стало основой для последующего развития философии ценности Г. Рикєрта та Виндельбанда.

In this investigation author analyses empirical psychology of F. Brentano – the process of constitute spontaneous facts as inside existence the object.

This idea have an influence development of the transcendental phenomenology, hermeneutical phenomenology and have be essential for development of the contemporary philosophy of the value.

Ключові слова: емпіричність, інтенціональність, трансцендентальна феноменологія.

Ключевые слова: эмпиричность, интенциональность, трансцендентальная феноменология.

Key words: empirical, intentionality, transcendental phenomenology.

Дослідники феноменології Гуссерля зустрічаються зі складностями, які пов'язані з його термінологією, наприклад, такі поняття як переживання свідомості, інтенціональні переживання чи інтенціональний акт, що схиляє їх до психологічного розуміння і, тим самим, дані психологічні асоціації

ускладнюють розуміння того, що насправді є феноменологією.

Дякуючи своєму наставнику Францу Brentano, Гуссерль використав поняття «інтенціональної свідомості», яке стало ознакою феноменологічної думки. Brentano, розвиваючи це поняття, розмежував його

від емпіричної психології, яка описує свідомість і мислення в душі наук, що спираються на досвід. Тобто, його міркування показали, що фундамент логіки слід шукати не в психології, з її каузальними поясненнями, а в «deskриптивній психології» чи «описовій феноменології». І саме з deskриптивною психологією пов'язує свої феноменологічні дослідження Гуссерль. Та, якщо сам Brentano визначає свідомість як «завжди свідомість про щось ...», то Гуссерль вже говорить про продуктивність свідомості – «інтенціональний акт» чи «інтенцію значення».

Дослідженню даної проблематики присвячені розробки М. Гайдеггера [3,4], Фр. Херрманна [5], Т. Аквінського [6], В. Молчанова [11], J.Litwina [9], М.А. Рубене [12], П. Прехтля [13]; роботи вітчизняних дослідників: А. Лоя [7] та Є. Приципія [14].

Мета даного дослідження полягає у тому щоби розглянути емпіричну психологію Фр. Brentano як тло, на якому розвивається феноменологія внутрішньої свідомості часу Гуссерля.

Для досягнення поставлених цілей необхідно проаналізувати тлумачення Фр. Brentano психічних феноменів на фоні емпіричного досвіду, їх відмінні риси та виявити основні аспекти моделі свідомості Гуссерля.

Джерелом осмислення феномену часу в новоевропейській традиції стала трансценденталістська концепція часу Августина. Подальший розвиток августинівська традиція отримує в аналізі поняття «феномен» у «дофеноменологічній» концепції Франца Brentano. Вже для нього феномен стає предметом внутрішнього досвіду – психічним феноменом чи безпосередньою даністю, що дається нам у безпосередньому спогляданні. «і, власне, тому ніхто не має сумніву в тому, чи існує психічний стан, який він сприймає у собі та чи саме такий він, яким сприймається» [1, 19]. Завдання брентанівської емпіричної психології – осягнути процес формування

досвідних даних, причому він акцентує увагу на тому, що уявлення для нього це не те, що уявляється, а сам акт уявлення, себто дія нашої свідомості, яка і конститує даності – внутрішнє існування предмету. Потім ця тема підхоплюється і розвивається Е.Гуссерлем, котрий створює феноменологічну концепцію часу на основі аналізу внутрішньої свідомості часу.

Робота Brentano «Психологія з емпіричної точки зору» стала початком розвитку феноменологічної психології, принципово новим акцентуванням «емпіричності» як такої. Своїм завданням Brentano вважав відновлення зв'язку філософії та психології через інтенціональність, як теоретико-пізнавальний принцип, який, із одного боку, висловлює орієнтацію на об'єктивне значення феноменів, а з іншого, на інтенцію суб'єкта. Центром його deskриптивної психології стало тлумачення психічних феноменів на фоні емпіричного досвіду, який він відрізняє від зовнішнього досвіду:

«психологія є наукою про особливості та закони душі, тобто про те, що ми безпосередньо знаходимо у собі через внутрішній досвід» [1, 16]. Різниця ж між зовнішнім та внутрішнім досвідом полягає як «у типі даності фактів у природознавстві та психології», так і у «типі формування даностей досвіду» [2, 52]. У цьому контексті Гайдеггер так визначає основну тезу Brentano: «філософія має черпати свої поняття із самих своїх речей» [3, 24]. Себто, класифікацію психічних феноменів треба шукати у сутності самого психічного. Основною характеристикою психічних феноменів є їх спрямованість на об'єкт, «інтенціональне існування» чи «модус уявлення», який Brentano виводить із аристотелевського визначення здатності уявлення, як чистої форми без матерії (саме у цьому проявляється його аристотелізм). Спрямованість на об'єкт - дещо загальне для психічних актів: сприйняття, уявлення та бажання. Причому, якщо для характеристики інтенціональності Brentano

ще оперує поняттям суб'єкт-об'єкт, то вже Гуссерль вводить поняття "ноема", як смисл чи уявлення у собі. Психічні феномени переживаються, тобто, мають внутрішнє існування, хоча не є суб'єктивними, а мають інтерсуб'єктивне значення (Гуссерль надавав цьому великого значення). Brentano розрізняє три форми психічних феноменів: уявлення, судження, емоції, які Гуссерль визнає значимими та визначає як форми "актів", що не можуть бути зведені одне до другого. Тобто, спосіб, яким чисте уявлення покладає свій "предмет", відрізняється від способу покладання "предмету" судженням, але вони обидва відрізняються від способу, яким покладає свої "предмети" сумнів, страх чи кохання. Й у той же час, усі психічні феномени проявляються в єдності – "те, до чого ми доторкнулися, є ні чим іншим, як так званою єдністю свідомості" [1, 41]. Цей Brentanівський принцип буде мати важливі наслідки у майбутньому.

Отже, основною відмінною рисою психічних феноменів є їх єдність та непротяжність – вони створюють реальність, яка існує автономно відносно об'єктів зовнішнього світу, так як досвід сприйняття не дає фізичної послідовності.

Уявлення, що в концепції Brentano стає фундаментом для відчуттів, має різноманітні модуси: уяву, бажання, оцінку, пізнання та інші, через які ми покладемо одні й ті ж предмети, а отже – суть психічного не в предметі, а в модусі уявлення. "Уявлене в уявленні, ствержене у судженні, бажане у бажанні - ці відмінності створюють головні класи у сфері психічних феноменів" [3,25] і є базовою структурою, яку Brentano називає "інтенціональним внутрішнім існуванням предмету". Пізніше на це, як на положення про те, що для свідомості не має значення чи існує предмет реально, чи ні, зверне особливу увагу Е. Гуссерль. Саме ж посилання на уявлення, Гуссерль вважав таким, що змінює сутність психічного феномену, затемнює його.

На думку автора, доцільно також звернути увагу на значення факту

розрізнення Ф. Brentano судження та оцінки, що "уможливлює систематичне обґрунтування філософії як науки про цінності" [4, 41] і стає значимим для наступного розвитку філософії цінності Г. Рікєрта та Віндельбанда. Для останнього проблема судження стає центральною. Власне, об'єктом філософії дійсно є самі оцінки, оскільки філософи, або ж схвалюють істинність поняття і тоді воно набуває абсолютності, значимості для всіх, або ж висловлюються про нього негативно. Та пізніше Рікєрт відкидає думку Brentano щодо розрізнення судження та оцінки, мотивуючи це тим, що "лише дякуючи ствердженню та запереченню створюється відношення уявлення до будь-чого..., до чого застосовуються предикати істинності чи неістинності" [цит. по 5, 88]. Таким чином, "інтенціональне існування" психічних феноменів можна визначити як: - акт спрямованості на... (інтенція) та "імманентний об'єкт", "щось", на що спрямовано сам акт. У "Пролегоменах до історії поняття часу" Гайдеггер відмічає, що Brentano не дає визначення того, що він розуміє під "імманентним об'єктом". Але імманентний об'єкт не дається в якості початкової очевидності, він створюється в акті "спрямованості на...", й є необхідною складовою акту інтенціонального сприйняття. Тут Brentano намітив нову парадигму, в якій онтологічну перспективу визначає не S-O, а сам об'єкт розглядається як психологічна реальність – "дещо", що є реальним взагалі, що має певну цінність. "Будь-яке мислення, зазначає Brentano, - певним чином спрямоване на щось як на об'єкт, а частіше і на декілька об'єктів відразу, причому різними способами" [1, 136], отже, об'єкт стає об'єктом лише тоді, коли здійснюється акт мислення, який, у свою чергу, передбачає наявність чогось, на що він буде спрямований. Щодо спрямованості мислення на об'єкт, Т. Аквінський відмічає, що "свідомість, згідно власного значення слова, вносить відношення знання до чогось, бо свідомість означає знання разом з чимось

іншим. Віднесення знання до чогось здійснюється завдяки якійсь дії. Звідси, з цього значення слова, випливає, що свідомість є дією” [6, 890]. Таким чином, оскільки час є формою внутрішньої діяльності свідомості, дякуючи мисленню, різноманітності спрямованостей рухів психічних феноменів, їх множинності у часі та відсутності просторових характеристик, ми отримуємо багатоманіття форм даностей, розширюючи межі нашого досвіду та виходячи за уявлення про односпрямованість руху часу. Єдність психічних феноменів у Brentano тотожня єдності свідомості, так як існує факт наявності “я”. Дії свідомості у світі психічних феноменів спрямовані у різних напрямках і різноманітні у часі (послідовні й непослідовні), а не визначені односпрямованістю та одноманітністю часу у природознавстві.

Феноменологія, яка виникла на межі XIX та XXст., своєю появою висловила зміну в парадигмі мислення європейської філософії: виникла потреба у рефлексивному дослідженні певних форм людського досвіду. Гуссерль, започаткувавши дослідження інтенціонального буття свідомості, яка завжди спрямована на різноманітні предметності, здійснив феноменологічний поворот, тобто створив науку про свідомість. Предметами дослідження цієї науки стали різновиди смислотворення та акти свідомості, в яких конституюється смисл. “З точки зору Гуссерля, який ставив завдання феноменологічно обґрунтувати пізнання, наука “забула” первинні, безпосередні верстви конституювання знання у пізнавальному досвіді, ігнорує сферу досвіду, в якій розгортаються первинні відношення свідомості до світу, а тому не знає природи “очевидності”, яка лежить в основі будь-якого пізнання та його об’єктивності” [7, 111]. Гуссерль розуміє ego cogito Декарта як психологічну душу. Він розмежовує: чисту (трансцендентальну суб’єктивність, що перебуває поза психічно-емпіричною свідомістю) та психологічну свідомість;

кожне cogito спрямоване на cogitatum (предмет). Але, якщо у другому томі “Логічних досліджень” (1901р.) Гуссерль проголошує “принцип всіх принципів” - очевидність - “До самих речей!”, який і характеризує пізнавальний акт свідомості в акті ідентифікації “значення” і “предмету”, то пізніше в “Ідеях І” (1913р.) він радикально змінює свою позицію. Р.Інгарден, котрий був свідком “феноменологічної весни”, ділиться своїм враження про перше знайомство з новою позицією Гуссерля: раніше Гуссерль закликав назад, до конкретного; тепер же він говорить: “Якщо немає чистої свідомості, то немає і світу”. Тобто, підхід до “самих речей” можливий лише через аналіз свідомості.

Гайдеггер наслідує цей заклик, але він звільняється від суто теоретичного підходу, вважаючи його “голим спогляданням речей”. Однак, він відмічає, що саме Гуссерль підняв очевидність на належне їй місце, що саме він “вставив мені очі”. Та навіть більше, відкриттям інтенціональності, як вважає Гайдеггер, Гуссерль створив підґрунтя для онтологічних досліджень: “Поки у мене не було цього підґрунтя, я не міг у прямому розгляданні суцього бачити у будь-якому смислі дещо таке як буттєвий характер, навіть займатися чимось таким як онтологія” [5, 20]. Сферою його інтересів стають такі речі як “буття світу” та “життя як буття у світі”. Себто, у феноменології трансцендентальної свідомості Гуссерля була “прихована” можливість для народження герменевтичної феноменології “тут-буття” Гайдеггера, якою, як говорить Фрідріх фон Херрманн, Гайдеггер і відповів Гуссерлю, а Ф.Бrentano дав поштовх для розвитку трансцендентальної феноменології. “Той, хто філософує, - пише Гуссерль, - починає від власного Я, яке розуміє чисто як виробника всіх смислових значень, стосовно до якого він стає чисто теоретичним спостерігачем. У цій настанові можлива побудова абсолютно незалежної науки про дух у вигляді послідовного саморозуміння та розуміння світу як продукту духу. Я - це вже не ізольована річ

поряд із іншими речами в уже готовому світі; особистості вже не “поза” одне одного й не “біля”, але пронизані одне-для-одного та одне-в-одному-буттям” [8, 125]. Себто, перетворення часу під впливом суб’єктивних актів відбувається, наприклад, у науці, де здобутки вислизають зі змін, щоби тривати у майбутньому і для майбутнього. “Час тоді визначається активністю, початком і джерелом якої є людина, більше її думка і воля та творча сила..., людина, яка існує у часі і має час у собі та заповнює його протяжність своєю суб’єктивністю” [9, 42].

Таким чином, час, який Гуссерль аналізує як форму внутрішньої дії свідомості, стає основною темою феноменологічної філософії, яку Гуссерль піднімає вже у “Логічних дослідженнях”, продовжуючи далі в “Ідеях І”, “Картезіанських медитаціях” у “Кризі європейських наук...”. Та найбільш ґрунтовне дослідження проблеми часу, як аналізу внутрішньої свідомості часу, Гуссерль здійснив у лекціях із феноменології внутрішньої свідомості часу, які він вперше прочитав у 1905 році (опубліковані вони були М.Гайдеггером у 1928 році).

Виходячи з вчення Brentano, Гуссерль ставить перед собою завдання виявити первинні форми свідомості, в яких саме і проявляється послідовність, одночасність, протяжність та модуси часу. Але, якщо Brentano не визнає темпоральності самої свідомості (ми лише усвідомлюємо часове), то “Гуссерль говорить, перш за все, про свідомість, яка конститує час, про свідомість, яка потім сама розкривається як часова. Інакше кажучи, з одного боку, мова йде про усвідомлення часу, а з іншого – про часову свідомість” [10, XI]. Отже, на фоні початкового питання про те, як ми пізнаємо час, виникає питання про темпоральність самої свідомості, яку він і розглядає у “Лекціях...”. Усвідомлення часу - одна з фундаментальних рис свідомості у Гуссерля, яка має відповіді на питання, як конститується єдиний потік переживань, універсальний синтез, що утворює свідомість.

Гуссерль створює модель свідомості, що має структуру: ретенція-тепер-протенція, яка здатна усвідомити часові відмінності. Основа актів свідомості лежить в: “абсолютному надчасовому потоці свідомості”, який сам у собі вже не темпоральний; та в “абсолютній суб’єктивності”. Свідомість не відбиває час із об’єктів - вона конститує його “всередині себе”, тому Гуссерль і використовує термін “внутрішня свідомість часу”, “внутрішній горизонт”. В аналізі “суб’єктивного часу” він сприймає також августинівську традицію протиставлення часу зовнішнього світу часові психологічної реальності (суб’єктивний час), використовуючи його схему: пригадування, сприйняття, надія, як минуле, теперішнє та майбутнє. Поняття часу у Гуссерля стає основою для побудови феноменологічної теорії свідомості, яку він розробляє на основі “потіку свідомості”. Ще в “Ідеях І” він визначає часовість як “необхідну форму, яка зв’яже переживання з переживаннями” [8, 179] в акті “квазісприйняття”, який стає можливим після редукції, тобто виключення природного існування власного Я.

Треба зазначити, що для Гуссерля важливим є індивідуальне переживання моментів часу, так як він вбачає у кожному моменті нескінченну повноту, яка розкривається у “континуумі” переживань. Триваючи, переживання володіє часовим горизонтом, що нескінченний у всі боки (до цього він повертається у “Лекціях...”), тобто переживання належить до одного нескінченного “потіку переживань”. Це феноменологічний час, модусами даності якого є: “тепер”, “раніше”, “ще ні”, які модально визначаються як “одночасні”, тобто поворот до часовості свідомості, що дає можливість Гуссерлю схватити сам потік свідомості. Послідовність і одночасність розглядаються ним як первинні часові характеристики, які відносяться: і до первинних змістів схвачення, і до об’єктів, які схвачуються, і до актів, які схвачують. Це важливо для Гуссерля, так як він критикує Brentano за те, що той не врахував різниці

поміж актом та змістом. Для останнього реальним є лише тепер, минуле й майбутнє створюють первинні асоціації (фантазія-уява), які є джерелом наших переживань і які приєднуються до первинних відчуттів, коли зникає стимул. Тобто, часовий момент створює фантазія. Але зовсім не зрозуміло до чого відносити часовий момент: до акту, чи до об'єкту? Але Brentano, - пише Молчанов, - "не зводить уявлення про послідовність та протяжність до об'єктивної протяжності самого психічного акту" [11, 59], а Гуссерль підкреслює, що "протяжність відчуття і відчуття протяжності – відмінні".

Розрізняючи суб'єктивний та об'єктивний час, Гуссерль не заперечує існування об'єктивного часу, але визнає часовість суб'єктивною реальністю, наводячи приклад із куском крейди, коли ми маємо два сприйняття, але все той же один кусок крейди. Цим Гуссерль показує, що сприйняття темпорально розділені це принципова спорідненість його вчення про час із вченням про протяжність А.Бергсона". Але відмінність цих двох концепцій полягає у тому, що час як принцип реалізації "Я" у світі має у Гуссерля свідомий (змістовний) характер, визначаючи єдність "Я" та світу у свідомості часу, тоді як для Бергсона це має підсвідомий характер і "тривалість" виступає тоді як певний біопсихологічний потік.

Розглянувши питання про свідомість, як питання про співіснування переживань чи змістів свідомості в єдності темпорального потоку свідомості, ми можемо зробити висновок, що у феноменологічному вченні Гуссерля питання про час - "може бути поставлене лише побічно - як питання про свідомість" [10, 59]. Тобто час стає "дзеркалом", в якому свідомість розглядає свою "сутність", а усвідомлення часу – це одна з фундаментальних рис свідомості у Гуссерля. Аналізуючи свідомість часу, на прикладі тону, мелодії, щоб виключити просторові асоціації, Гуссерль знаходить специфічну роботу свідомості, яка здійснюється через зв'язок між актуальними тонами та тими, які вже відлунували: "кожного

разу я чую лише актуальну фазу тону, і об'єктивність тону, що триває конститується у континуумі акту" [10, 26.15] (пригадування, сприйняття та увага). Щоб описати співвідношення часових фаз, Гуссерль вводить три поняття: праїмпресія, ретенція, протенція. Джерелом створення "часового об'єкту" є праїмпресія, як часове "тепер", взяте у самому строгому смислі. З'являється ряд праїмпресій між якими виникає зв'язок і які усвідомлюються як "тепер". Про "тепер-момент", який тільки-но пройшов, Гуссерль говорить: "утримуюча ще-свідомість", яку він називає – ретенцією. Ця ретенція існує актуально, тоді як "тепер-момент" – постійно змінюється у минуле, рухається "вниз", у глибину минулого. Саме ретенція, а не пригадування реконструює предметність, що триває і, дякуючи ретенції "об'єктивна часовість кожного разу конститується феноменологічно і через таке конституювання є присутньою для нас у сфері явищ як об'єктивність" [11, 25, 25]. Так виникає ретенційний ряд (протяжність тепер), який, віддаляючись від першого враження (праїмпресії), схвачується в єдності мелодії, в континуальності, котра, у свою чергу, можлива лише за умови цілісності акту свідомості. Ретенція, утримуючи і об'єкт, і потік, дає можливість рефлексії, яка робить свідомість своїм об'єктом (між ретенцією та рефлексією не існує відношення передування). Наша свідомість не лише утримує тони, що відлунували, але і постійно створює перспективу в очікуванні нових тепер-моментів і так аж до кінця мелодії. "Кожне пригадування, - пише Гуссерль, - містить інтенції очікування, здійснення яких приводить до теперішнього", але "пригадування не є очікуванням, однак воно володіє горизонтом, спрямованим на майбутнє, і при чому на майбутнє того, що пригадується" [10, 56, 30]. Перспектива очікування - протенція. "Протенція конститує "пустоту", вона йде як би попереду "тепер-моменту", "готуючи місце" для первинних вражень. Протенція

характеризує свідомість як готовність до сприйняття, як активність, яка підготовлює сприйняття, «створює» його, а не просто копіює предмет» [11, 64]. Ретенція і протенція становлять горизонт «тепер», належать до «тепер» і є моментами «тепер», але вони не є минулим та майбутнім, хоча саме через них «тепер» нерозривно пов'язане з минулим та майбутнім – це єдиний потік. А єдиний потік часу конститує свідомість як синтетичну єдність переживань, тобто, ми можемо переходити від актуального «тепер» до безмежного минулого та майбутнього. У потоці часу наше «Я» залишається завжди незмінним, самототожним і отримує смислову структуру свідомості. Таким чином, наше «я» завжди роздвоєне: як минуле, воно є чимось «у собі» тим, чим воно стало, будучи вже незалежним від свідомості, але одночасно воно і спрямоване на себе - є, по відношенню до себе, певним анонімним об'єктом. «Я» у процесі самовизначення проектує себе у потенційний смисл, у майбутнє, яке і з'єднує досвід в єдину структуру.

Треба відмітити, що не дивлячись на те, що Гуссерль цурався антропології, по суті, його теорія темпоральності має дотичність до суто антропологічної проблематики. Він досліджує пам'ять як первинну структуру свідомості, знімаючи різницю між часом та рефлексією у свідомості через поняття інтенціональності. Пам'ять для Гуссерля є унікальною властивістю свідомості, яка сама себе запам'ятовує й обгрунтовує. Себто вона не дає знеособити рефлексію, так як її здійснює «реальний індивід», котрий має певний зміст внутрішнього досвіду.

У результаті здійсненого аналізу доходимо висновку, що «дофеноменологічна» концепція Франца Brentano суттєво вплинула на розвиток

феноменології внутрішньої свідомості часу Ед. Гуссерля. Стала засновком наступного розвитку філософії цінностей Г. Рікерта та Віндельбанда й, опосередковано, через трансцендентальну феноменологію Гуссерля надала можливість для розвитку герменевтичної феноменології «тут-буття» М. Гайдеггера.

Бібліографічні посилання:

1. Brentano Фр. Избранные работы // Психология с эмпирической точки зрения / Фр. Brentano. – М., 1997. – 217с.
2. Лаврухин А.В. К истории формирования методологии *dasein*-аналитической психологии // *Dasein*-анализ в философии и психологии. Минск: Европейский гуманитарный университет, 2001. – 204с.
3. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / М. Хайдеггер. – Томск: «Водолей», 1998. – 384с.
4. Хайдеггер М. Феноменология и трансцендентальная философия ценности / Пер. С. Мандельбаум / М. Хайдеггер. – Киев. Изд-во «cartel», 1996. – 116 с.
5. Херрманн Фр. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля: Сб. пер. с нем. – Минск: Прописи, 2000.- 192с.
6. *Bewusstsein // Historisches Worterbuch der Philosophie.* - Bd.1.-Stuttgart, Basel, 1971.
7. Лой А.М. Проблема сознания: историчность опыта // Философская и социологическая мысль, №7.
8. Гуссерль Эд. Философия как строгая наука / Составитель О.А. Сердюкова. Новочеркасск: агентство Сагуна, 1994. – 357с.
9. Litwin Jakub / *Horyzonty nieokreslenia I «ja».* Warszawa, 1980. – 236 s.
10. Гуссерль Эд. Собр. Соч. Т1. Феноменология внутреннего сознания времени / Пер. с нем. (Вступ. ст. В.И. Молчанова). – М.: Изд-во «Гнозис», 1994. – 192с.
11. Молчанов В.И. Критический анализ концепции времени и онтологии в философии М. Хайдеггера // *Время и сознание. Критика феноменологической философии.* – М.: Высшая школа, 1988. - 144с.
12. Рубене М.А. Учение Эд. Гуссерля о времени // *Критика феноменологического направления современной буржуазной философии.* Рига, 1981. – 218с.
13. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля. – Томск: Водолей, 1999. – 96 с.
14. Причепий С.М. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля / Критичний нарис. – К.: Наукова думка, 1971. – 104с.